

חשון התשע"ג

בס"ד

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

מעמדו של ישמעאל

לפרשת חיי שרה (על פי שיעור של הרב יונתן גרוסמן)

ומאוחר יותר נמצא את בניו - עמון ומואב - יושבים בעבר הירדן המזרחי; גם עשו שנדחה יושב בהר שעיר הנמצא בעבר הירדן המזרחי (אדום). כהמשך ישיר לאלו ניצבים גם בני הפילגשים אשר לאברהם, וכאלו שנדחו פונים הם "קדמה" - מזרחה - "לארץ קדם".

אולם, מיד בסמוך לגירוש בני הפילגשים אנו קוראים על קבורתו של אברהם, וכאן אנו מוצאים דגש מפתיע: (בראשית כ"ה, ט):

ט וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וַיִּשְׁמַעְאֵל בְּנָיו אֶל-מַעֲרַת הַמְּכַפְלָה אֶל-שְׂדֵה עֶפְרָן בֶּן-צֹחַר הַחֲתִי אֲשֶׁר-עַל-פְּנֵי מְמָרָא .

על רקע גירוש בני הפילגשים, הדגשה זו - "בניו", לגבי יצחק וישמעאל מבקשת לרמוז לנו דבר מה.

מיד לאחר הדגשה זו, שוב אנו מופתעים להיזכר בישמעאל, דווקא בתיאור התורה את יצחק (בראשית כ"ה יא)

יא וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיְבָרֶךְ אֱלֹקִים אֶת-יִצְחָק בְּנֵי וַיֵּשֶׁב יִצְחָק עִם-בְּאֵר לַחֵי רְאִי .

מקום ישיבתו של יצחק - באר לחי ראי - מזכיר לנו כמובן את מקום התגלות המלאך להגר עת זו נשאה את ישמעאל ברחמה, ושם היא התבשרה בלידת בן והצטוותה לקרוא לו ישמעאל (בראשית ט"ז, יג-יד):

יג וַתִּקְרָא שָׁם-ה' הַדְּבָר אֲלֵיהָ אֵתהּ אֵל רְאִי כִּי אִמְרָה הִנֵּם הֵלֶם רְאִיתִי אַחֲרַי רְאִי . יד עַל-כֵּן קָרָא לְבְּאֵר בְּאֵר לַחֵי רְאִי הִנֵּה בֵּין-קִדְשׁ וּבֵין בְּרֶד .

האין דבר מה אבסורדי, שבתוך פרשיה המדגישה בפנינו מי מבני אברהם נבחר ומי נדחה, מדגישה הכתוב שיצחק יושב דווקא במקום התגלות המלאך להגר, ובשורת לידת ישמעאל!?

זאת ועוד, מיד ממשיך הכתוב ומתאר את "תולדות ישמעאל בן אברהם" (בראשית כ"ה יב-יח)

יב וְאַלֶּה תִּלְדוּת יִשְׁמַעְאֵל בֶּן-אַבְרָהָם אֲשֶׁר יֵלְדָה הַגֵּר הַמִּצְרִית שְׁפַחַת שָׂרָה לְאַבְרָהָם . יג וְאַלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי

בסיום פרשת השבוע (חיי שרה) אנו קוראים על אשתו השלישית של אברהם (קטורה), המתווספת לשרה שכבר מתה ולהגר). אשה זו יולדת לו ששה בנים והכתוב מפרט גם את שמות בניה וצאצאיהם (בראשית כ"ה א-ד):

א וַיִּסַּף אַבְרָהָם וַיִּקַּח אִשָּׁה וַיִּשְׁמָה קַטוּרָה . ב וַתֵּלֶד לוֹ אֶת-זְמֶרֶן וְאֶת-יִקְשָׁן וְאֶת-מֶדָן וְאֶת-מִדְיָן וְאֶת-יִשְׁבָּק וְאֶת-שׁוּחַ . ג וַיִּקְשָׁן יָלַד אֶת-שָׁבָא וְאֶת-דָּדָן וַיִּבְנֵי דָדָן הֵיוּ אַשּׁוּרִים וְלַטּוּשִׁים וְלְאֲמִים . ד וַיִּבְנֵי מִדְיָן עֵיפָה וְעַפְרָי וְחִנְכֵן וְאַבְיָדָע וְאַלְדָּעָה כָּל-אֵלֶּה בְנֵי קַטוּרָה .

מיד לאחר תיאור לידתם מדגיש בפנינו הכתוב כי אברהם גירש אותם, ובכך הכריע למעשה מיהו ממשיך דרכו - יצחק (כ"ה, ה-ו):

ה וַיִּתֵּן אַבְרָהָם אֶת-כָּל-אֲשֶׁר-לוֹ לְיִצְחָק . ו וְלַבְנֵי הַפִּילִגְשִׁים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם נָתַן אַבְרָהָם מִתְּנַת וַיִּשְׁלַחם מֵעַל יִצְחָק בְּנֵו בְּעוֹדָנוּ חַי קְדָמָה אֶל-אֶרֶץ קְדָם .

עובדת שילוח הבנים המגורשים "קדמה", כלומר מזרחה אינה מפתיעה כלל, שהרי כל המגורשים והנדחים בספר בראשית פונים תמיד מזרחה: כשמגרש ה' את האדם הראשון מהגן שבעדן, הוא מניח אותו מצידו המזרחי של הגן ("וישכן מקדם לגן עדן...") (בראשית ג' כג-כד)

כג וַיִּשְׁלַחֵהוּ ה' אֱלֹקִים מִגֵּן-עֵדֶן לְעֵבֶד אֶת-הָאֲדָמָה אֲשֶׁר לָקַח מִשָּׁם . כד וַיִּגְרַשׁ אֶת-הָאָדָם וַיִּשְׁפֹּן מִקְדָם לְגוֹ-עֵדֶן אֶת-הַפְּרִיבִים וְאֵת הַחֶרֶב הַמֵּתֵהֶפֶקֶת לְשִׁמּוֹר אֶת-דָּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים .

כשמגורש קין, לאחר רצח אחיו, מעדן, הוא שוב מגורש מזרחה (בראשית ד' טו)

טז וַיֵּצֵא קַיִן מִלְפָּנֵי ה' וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ-נּוֹד קְדַמַת-עֵדֶן . כשלוט נפרד מאברהם הוא פונה לסדום - במזרחה של ארץ כנען (בראשית י"ג יא)

יא וַיִּבְחַר-לוֹ לוֹט אֶת כָּל-כֶּפֶר הַיַּרְדֵּן וַיִּסַּע לוֹט מִקְדָם וַיִּפְרְדוּ אִישׁ מֵעַל אַחִיו .

א. גיבור הסיפור: בסיפור בריחת הגר, גיבורת הסיפור, לפחות בכל הנוגע לרקע המתבקש שלו, היא שרה. (בראשית ט"ז, א-ב):

א וְשָׂרָי אֵשֶׁת אַבְרָם לֹא יָלְדָה לוֹ וְלֵהָ שִׁפְחָה מִצְרִית וְשָׂמָה הָגֵר. ב. וְתֹאמַר שָׂרָי אֶל-אַבְרָם הִנֵּה-נָא עֲצַרְנִי ה' מִלְּדַת בָּא-נָא אֶל-שִׁפְחָתִי אוֹלֵי אַבְנָה מִמֶּנָּה וַיִּשְׁמַע אַבְרָם לְקוֹל שָׂרָי. ג. וַתִּקַּח שָׂרָי אֵשֶׁת-אַבְרָם אֶת-הָגֵר הַמִּצְרִית שִׁפְחָתָהּ מִקֶּץ עֶשְׂרִי שָׁנִים לְשַׁבַּת אַבְרָם בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַתֵּתֶן אֹתָהּ לְאַבְרָם אִישָׁהּ לוֹ לְאִשָּׁה. ד. וַיְבֵא אֶל-הָגֵר וַתְּהַר וַתֵּרָא כִּי הָרְתָה וַתִּקַּל גְּבִרְתָּהּ בְּעֵינֶיהָ. ה. וְתֹאמַר שָׂרָי אֶל-אַבְרָם חֲמָסִי עָלֶיךָ אֲנִי נִתְּתִי שִׁפְחָתִי בְּחִיקְךָ וַתֵּרָא כִּי הָרְתָה וְאֶקַּל בְּעֵינֶיהָ יִשְׁפֹּט ה' בֵּינִי וּבֵינֶיךָ. ו. וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֶל-שָׂרָי הִנֵּה שִׁפְחָתְךָ בְּיַדְךָ עֲשִׂי-לָהּ הַטוֹב בְּעֵינֶיךָ וַתַּעֲנֶה שָׂרָי וַתִּבְרַח מִפְּנֵיהָ.

הסיפור פותח בשרי - היא העקרה והיא לא ילדה, ולה שפחה מצרית, והיא האומרת לאברם. יתירה מזאת, גם הצעתה לאברם שיבוא אל הגר מנומקת תוך התמקדות בשרי דווקא - "אולי אבנה ממנה". תגובתו של אברם - "וישמע אברם לקול שרי" - רק מחדדת עוד יותר, כי שרי היא גיבורת הסיפור, היא האקטיבית והפועלת, בעוד אברם פסיבי לחלוטין, כדמות משנית המבקשת לחדד את פעלתנותה של הדמות המרכזית. אברם איננו מביע את עמדתו ואיננו דורש וחוקר בדבר, אלא שומע בקול אשתו. פסי' ג' הינו הקיצוני ביותר להבלטת מרכזיותה של שרי בסיפור, על פני אברם - "ותקח שרי אשת אברם את הגר המצרית שפחתה מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען, ותתן אתה לאברם אישה לו לאשה". לשון ליקוחין במקרא משמש פעמים רבות במובן של נשיאת אשה, כדוגמת "כי יקח איש אשה". הכתוב רותם לשון זו אף בנתינת הגר לאברם שהרי מעין נשואין לפנינו, אלא שלא אברם הוא ה"לוקח", אלא דווקא שרי - "ותקח שרי אשת אברם... ותתן אתה לאברם". אפילו מעשה הליקוחין עצמו כתוב על שמה של שרי ולא על שם אברם. אף מה שנדמה, בקריאה ראשונית, כעיקרו של הסיפור, מסופר בקצרה מרובה וכדרך אגב - "ויבא אל הגר ותהר" ומיד חוזר הכתוב להתמקד בדמות המרכזית - "ותרא כי הרתה ותקל גברתה בעיניה. ותאמר שרי אל אברם חמסי עליך...". תגובתו השניה של אברם הנזכרת בסיפור זה (הפעם על קובלנת שרי כי הגר מקילה בה), מזכירה מאד את תגובתו הראשונה - שוב אברם מוצא כפסיבי אשר אינו מעוניין ליטול חלק בסיפור - "ויאמר אברם אל שרי הנה שפחתך בידך עשי לה הטוב בעיניך".

בסיפור בריחת הגר, אם כן, שרי היא הדמות הדומיננטית, היא הפועלת והיוזמת. הרקע לסיפור כולו

יִשְׁמַעְאֵל בְּשִׁמְתָם לְתוֹלְדָתָם בְּכֹר יִשְׁמַעְאֵל נְבִית וְקָדָר וְאֲדָבָאֵל וּמְבִשֵׁם. יד וּמִשְׁמַע וְדוּמָה וּמִשָּׂא. טו חֲדָד וְתִימָא יְטוֹר נְפִישׁ וְקִדְמָה. טז אֱלֹהֵם הֵם פְּנֵי יִשְׁמַעְאֵל וְאֱלֹהֵם שְׁמַתָּם בְּחִצְרֵיהֶם וּבִטְוִירָתָם שְׁנִים-עֶשְׂרִי נְשִׂאִים לְאַמְתָּם. יז וְאֱלֹהֵם שְׁנֵי חַיִּי יִשְׁמַעְאֵל מֵאֵת שְׁנֵה וּשְׁלֹשִׁים שְׁנֵה וְשִׁבְעֵי שְׁנִים וַיְגֻוע וַיָּמָת וַיֵּאֱסֹף אֶל-עַמּוּי. יח וַיִּשְׁכְּנוּ מִחוּלָה עַד-שׁוֹר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי מִצְרַיִם בְּאֶכָה אֲשׁוּרָה עַל-פְּנֵי כָל-אַחֵיו נָפַל.

ובסיום תולדות אלו אנו נזכרים שוב בהבטחות המלאך להגר, שהרי הכתוב מסיים את תיאור ישמעאל: "על פני כל אחיו נפל", כלומר נחלתו התרחבה והוא שכן על פני כל האזור. דברים אלו הם מימוש הבטחת המלאך להגר: "ועל פני כל אחיו ישכון" שקראנו עם בריחת הגר משרה.

נראה, כי בצד בחירת יצחק כממשיכו של אברהם אביו, ישנו בכל זאת מעמד מיוחד לישמעאל. מהו מעמד מיוחד זה ובזכות מה הוא זכה בו ננסה לברר בשעור זה על פי שיעור של הרב יונתן גרוסמן.

על מנת לענות על השאלה שהצגנו מציע הרב גרוסמן לבדוק, האם הבדלים סיפוריים העולים מהשוואת שני סיפורים דומים מאד שקראנו אודות ישמעאל והגר בשבועיים האחרונים - בריחת הגר משרה המענה אותה (פרק ט"ז) וגירוש הגר על ידי אברהם ושרה (פרק כ') יכולים לעזור לנו בהבנת מעמדו המיוחד של ישמעאל.

הדמיון בין הסיפורים גדול:

בסיפור בריחת הגר, מענה שרה את הגר לאחר ששפחה זו הקלה ראש בגבירתה. בשל עינוי זה ברחה הגר מבית אברהם, עם בנה שנמצא ברחמה, למדבר. שם, סביב מקור מים (באר) ניגלה אליה מלאך ה' ואמר לה לשוב לבית גבירתה. במקביל הוא ברך אותה "כי שמע ה' אל עניך", ובנה - ישמעאל יולד ויצליח בחייו.

בסיפור בריחת הגר, שוב מתנתקת הגר מבית אברהם ויוצאת למדבר. גם הפעם היא נושאת על שכמה את בנה, ושוב ניגלה אליה מלאך סביב מקור מים (ויפקח א-להים את עיניה ותרא באר מים). המלאך מעודד את הגר ומברכה שבנה ישמעאל יצליח בחייו כי "שמע א-להים אל קול הנער".

אלא שדווקא משום הדמיון הרב שבין הסיפורים, עלינו להתמקד בהבדלים שביניהם ומתוכם לעמוד על משמעותו של כל סיפור בפני עצמו. נסקור תחילה את עיקרי ההבדלים שבין שני הסיפורים:

1. "הרבה ארבה את זרעך ולא יספר מרב".
 2. "הנך הרה וילדת בן וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל עניך. והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו ועל פני כל אחיו ישכן".

כפי שהסברנו בעבר, משמעות הפרא במקרא הוא חיה חופשית שלא ניתן לצוד ולביית אותה (ככל הנראה חמור הבר) [ראה במיוחד איוב ל"ט, ה-ז:

"מי שלח פרא חפשי ומסרות ערוד מי פתח. אשר שמתו ערבה ביתו ומשכנותיו מלחה. ישחק להמון קריה תשאות נוגש לא ישמע".

בסיטואציה הספציפית בה אנו עוסקים, ביקשנו לראות בברכה זו הבטחה להגר שכבר בנה - ישמעאל יזכה לצאת לחפשי ולא ישאר משועבד לאדונה וגבירתה. יתירה מזאת, ישמעאל וזרעו אף יצליחו מאד מבחינה כלכלית ("ידו בכל ויד כל בו"), והוא אפילו מובטח בחלקת אדמה ("ועל פני כל אחיו ישכן"). הגר אם כן, זוכה לברכה משמעותית מאד מפי המלאך, וככל הנראה היא זוכה לכך בזכות עצמה, כלומר כפיצוי על דרישת המלאך שתחזור להתענות תחת ידי שרה.

גם בסיפור המקביל - גירוש הגר - מקבלת הגר ברכה. אך הפער בין הברכה שראינו זה עתה לברכה שם הוא גדול. הגר עצמה שומעת (כבדרך אגב) שאמנם גוי גדול יצא מבנה (בראשית כ"א יח):

יח קומי שְׂאֵי אֶת-הַנְּעִר וְהַחֲזִיקִי אֶת-יָדְךָ בּוֹ כִּי-לְגוֹי גָּדוֹל אֲשִׁימוּנוּ.

אלא, שברכה זו עצמה נאמרה כבר קודם לכן בסיפור זה, כששכנע ה' את אברהם לשלח את הגר וישמעאל (בראשית כ"א יג):

יג וְגַם אֶת-בְּנֵי-הָאִמָּה לְגוֹי אֲשִׁימוּנוּ כִּי זָרְעֶךָ הוּא.

נראה, כי המלאך מגלה להגר את סוד הברכה שנאמרה לאברהם, אך אין כאן ברכה חדשה שהגר זוכה בה. בצד תוכנה של הברכה המקורית ("לגוי אשימונו"), אנו קוראים גם על הסיבה לכך - "כי זרעך הוא". כלומר, בנה של הגר יזכה אמנם לברכה, אך לא כאישיות העומדת בפני עצמה מול ה', אלא מתוקף היותו זרע אברהם!

הבדל זה בין הסיפורים הוא, אם כן, מיהו מקבל הברכה. הברכה אמנם תחול על ראשו של ישמעאל, אך בעוד שבסיפור בריחת הגר, הגר עצמה היא המקבלת ברכה מאת ה', בסיפור גירוש הגר, מקבל הברכה הוא אברהם. לו הברכה נאמרת, ומבחינה מהותית, כל תוקפה של ברכה זו קשורה בו, שהרי רק בשל היות ישמעאל זרעו, הוא זוכה בה.

קשור ליחסיה עם שפחתה, שהתערערו בשל יוזמתה (לקיחתה לאברם) והתנתקו בעטיה ("ותענה שרי ותברח מפניה").

בניגוד לכך, בסיפור גירוש הגר, אנו מוצאים לנגד עינינו זוגיות שונה לגמרי (בראשית כ"א, ט-ד):

ט וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת-בְּנֵי-הַגֵּר הַמִּצְרִית אֲשֶׁר-יָלְדָה לְאַבְרָהָם מִצְחָק. י וַתֹּאמֶר לְאַבְרָהָם גֵּרָשׁ הָאִמָּה הַזֹּאת וְאֶת-בְּנֵיהָ כִּי לֹא יִירָשׁ בְּנֵי-הָאִמָּה הַזֹּאת עִם-בְּנֵי עַם-יִצְחָק. יא וַיֵּרַע הַדָּבָר מְאֹד בְּעֵינֵי אַבְרָהָם עַל אֹדוֹת בְּנוֹ. יב וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים אֶל-אַבְרָהָם אַל-יֵרַע בְּעֵינֶיךָ עַל-הַנְּעִר וְעַל-אִמְתְּךָ כֹּל אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵלֶיךָ שָׂרָה שָׁמַע בְּקֹלָהּ כִּי בִי צָחַק יִקְרָא לָךְ זָרַע. יג וְגַם אֶת-בְּנֵי-הָאִמָּה לְגוֹי אֲשִׁימוּנוּ כִּי זָרְעֶךָ הוּא. יד וַיִּשְׂכַּם אַבְרָהָם בְּבֹקֶר וַיִּקַּח-לֶחֶם וַחֲמַת מִיֶּסֶם וַיִּתֵּן אֶל-הַגֵּר שָׁם עַל-שִׁכְמָהּ וְאֶת-הַיֶּלֶד וַיְשַׁלְחֶה וַתֵּלֶךְ וַתִּתֵּן בְּמַדְבַּר בְּאֵר שָׁבַע.

אמנם שוב מתחיל הסיפור בהצעתה של שרה - "ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה", אך גם לאברהם עמדה משלו, וזו, אינה מאחרת לבוא - "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו". בסופו של דבר נכנע אברהם לבקשת שרה, אך רק בשל התגלות א-להית אליו. מעתה, אברהם שותף פעיל בסיפור, יוזם ופועל - "וישכם אברהם בבקר ויקח לחם וחמת מיס ויתן אל הגר שם על שכמה ואת הילד וישלחה". תיאור זה של אברהם המשכים בבקר, בא לרמוז על פעלתנות מיוחדת וזריזות רבה. הוא משכים, הוא לוקח, הוא נותן, ולבסוף הוא אף אורז למשולחים את חפציהם, והשילוח קרוי על שמו - "וישלחה".

ההבדל הבולט הראשון הוא אם כן, שבסיפור בריחת הגר, שרי היא הפועלת ובה הכתוב מתמקד, ואילו בגירוש הגר גם לאברהם ישנו חלק פעיל ביותר ומרכזי בהשתלשלות הסיפור.

ב. מען הברכה ותוכנה: בבריחת הגר מפני שרי המלאך ניגלה להגר ומבקש ממנה לשוב אל בית שרה, למרות שזו מענה אותה. כפיצוי וכגמול על הענות זו, מבטיח המלאך להגר כמה הבטחות (בראשית ט"ז):

ט וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶךָ ה' שׁוּבִי אֶל-גְּבֻרְתְּךָ וְהִתְעַנִּי תַּחַת יְדֶיךָ. י וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶךָ ה' הֲרֵבָה אֲרֵבָה אֶת-זָרְעֶךָ וְלֹא יִסְפָּר מֵרֵב. יא וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶךָ ה' הֵנֶךָ הָרָה וַיִּלְדֶּךָ בֶּן וַיִּקְרָאת שְׁמוֹ יִשְׁמָעֵאל כִּי-שָׁמַע ה' אֶל-עֲנִיֶךָ. יב וְהוּא יִהְיֶה פְּרָא אָדָם יָדוֹ בְּכָל יוֹד כָּל בּוֹ וְעַל-פְּנֵי כָל-אֲחִיו יִשְׁכֵן.

כלומר הברכות הם

ז. בעוד בריחת הגר הינה זמנית, ולשם כך נשלח המלאך - לעודדה לחזור לבית גבירתה, גירושה של הגר הינו סופי.

ח. פער נוסף הקיים בין שתי הפרשיות הוא השימוש בשם ה' - איזכורי ה' בסיפור בריחת הגר נעשים בשם הוי"ה ["הנה נא עצרני ה' מלדת... ישפט ה' ביני וביניך... וימצאה מלאך ה'... ויאמר לה מלאך ה'... ותקרא שם ה' הדבר אליה אתה אל ראי"]. ואילו איזכוריו בסיפור הגירוש המקביל נעשים בשם א-להים ["ויאמר א-להים אל אברהם אל ירע בעיניך... וישמע א-להים את קול הנער... ויקרא מלאך א-להים אל הגר... כי שמע א-להים אל קול הנער... ויפקח א-להים את עיניה... ויהי א-להים את הנער ויגדל"].

אם נסכם בצורה כללית את הפער העקרוני הקיים בין שתי הפרשיות נאמר, כי סיפור בריחת הגר הינו סיפור אישי: ריב המתחולל בין שפחה לגבירתה, אשר מאלץ את השפחה - את הגר - לברוח. בסיפור זה הגר ניצבת מול הקב"ה בזכות עצמה וזוכה בברכה. הדיאלוגים כולם נעשים ברמה האישית - המלאך פוגש את הגר ומשוחח עימה, ואף בנה נקרא בשמו הפרטי. דומני שבשל כך אף שם ה' המוזכר בפרשיה זו הוא שמו הפרטי של האל - שם הוי"ה. שם זה, הינו שמו הפרטי של א-להי ישראל, בניגוד לשם "א-להים" שזהו שם העצם הכללי - שעל כן מקבל ידוע והטיות (הא-להים, א-להינו, א-להים אחרים וכו'). כמו ההבדל בין ילד (שם כללי) למשה (שם פרטי) [מקור הדברים אצל ריה"ל, ספר הכוזרי, מאמר ד']. כשמוזכר בספר בראשית שמו הפרטי של א-להי ישראל, הדבר קשור להתערבות מיוחדת של ה', ברובד האישי והפרטי. הוא ניצב כאל פרסונלי בעל שם, מול אדם פרטי בעל שם (או אומה פרטית - עם ישראל).

לעומת כל זאת, סיפור הגירוש מגלה לקורא את המהלך האלוהי המתוכנן. אין מדובר בריב אישי-פרטי בין שני אנשים; הוויכוח מתחילתו הינו ויכוח עקרוני הנוגע להעמדת אומה על עקרונות וערכים מסוימים. הדבר המפריע לשרה בסיפור זה איננו כבודה האישי כי אם חינוך בנה שעתיד להעמיד אומה. כאן, מתערב א-להים במעשה הגירוש, שהרי זהו קיום רצונו בהנהגת עולמו ובגיבושו של עם ישראל. גירוש זה הינו עקרוני ומשמעותי לדורות - כאן נדחה ישמעאל מהיות חלק מהעם הנבחר, כאן הוא משולח ומשאיר את הבחירה האחת - "כי ביצחק יקרא לך זרע". אמנם ראוי הוא

אלו הם שני ההבדלים המרכזיים בין שני הסיפורים, ועל משמעותם נעמוד בהמשך. אבל לפני כן, נתמקד בעוד מספר הבדלים, שגם הם יכולים לשפוך אור על סיפורים אלו:

ג. הרקע לבריחת הגר הוא יחסי הגר ושרי. הגר מצידה מקילה בגבירתה, ושרי מענה אותה. בשל מתח זה שבין שרי והגר נאלצת הגר לברוח. לעומת זאת, הרקע לגירוש הגר, הוא דווקא יחסי הבנים - יצחק וישמעאל: "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק. ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמנה הזאת עם בני עם יצחק" (ט-י).

ד. בסיפור בריחת הגר, יוזמת הפרידה מבית האדון היא של הגר. אברם ושרי אינם מודעים לבריחה זו, ולכל אורך ריב הגר-שרי, ה' אינו מתערב בנעשה. רק לאחר בריחתה של הגר, במדבר, מתגלה אליה מלאכו. לעומת זאת, בסיפור גירוש הגר, כל שילוחה נעשה על פי דבר ה' שהתגלה לאברהם: "ויאמר א-להים אל אברהם אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה כי ביצחק יקרא לך זרע" (יב).

ה. בסיפור בריחת הגר, אומר המלאך להגר כיצד לקרוא לבנה שעתיד להיוולד - "וקראת שמו ישמעאל", ומיד לאחר שובה, אכן הדבר מתבצע וכך מסתיים סיפורנו - "ותלד הגר לאברם בן ויקרא אברם שם בנו אשר ילדה לו הגר ישמעאל" (טו). בניגוד לכך, בגירוש הגר, אין ולו פעם איזכור שמו של ישמעאל. הוא נקרא כל העת "בן האמה", "הילד", "בנו", "נער", אך שמו אינו מופיע. גם במקום בו אך מתבקש לכתוב את שמו (בראשית כ"א יז):

יז וישמעאלקים את-קול הנער ויקרא מלאך אלקים אל-הגר מן-השמים ויאמר לה מה-לך הגר אל-תיראי פי-שמע אלקים אל-קול הנער באשר הוא-שם.

ו. בסיפור בריחת הגר מוצא אותה המלאך על עין המים, ומדבר עימה -

"וימצאה מלאך ה' על עין המים במדבר על העין בדרך שור"

במקומות רבים במקרא אנו פוגשים בהתגלות מלאכים לאנשים, ובכולם, כמו כאן, ישנו דו-שיח ישיר ואישי, כבכל פגישת שני אנשים. לעומת זאת, בסיפור הגירוש, אין המלאך מתגלה אל הגר כאיש שניתן לשוחח עימו, אלא בחזון נבואי מרוחק -

"ויקרא מלאך א-להים אל הגר מן השמים ויאמר לה..."

ומשפט", אך מתאים שמוקד הסיפור יהיה אברהם. לכן, בסיפור גירוש הגר, המבטא את היפרדות ישמעאל מעם בית אברהם, נוטל אברהם חלק פעיל בשילוח [ממש כשם שראינו בשיעורנו בשבוע שכאשר יצחק מובטח לאברהם בברית מילה – זה נעשה בשם א-להים – כי יצחק עתיד להמשיך את הברית ההסטורית-לאומית].

לעומת זאת, בסיפור בריחת הגר - בסיפור האישי - ניצבת במרכז הסיפור שרה. היא מאפיינת את פן החיים הפשוט והטבעי של אברהם ושל שרה כזוג רגיל, בעל שאיפות להמשכיות ולבן. שרה, האשה, מזכירה לנו את הצד האישי שלה ובעלה, מעבר להבטחות האלוהיות וההסטוריות שהם ניצבים בפניהן [ממש כשם ששרה זכתה, בשל הכנסת האורחים, לבשורת לידת הבן של המלאכים באהל. גם שם פן זה מתבטא בשם הווי"ה].

הגר בבריחתה קטעה את התיכנון הא-להי המקורי, שבו עתידה לפרוש הגר עם בנה ישמעאל רק לאחר הולדת יצחק. על כן, מחויבת הגר לחזור לבית גבירתה, גם במחיר עינוי, אך שופט צדק יגמול לה כגמולה, ויזכה אותה בברכות שנאמרו על ידי המלאך. [כפי שהסברנו בעבר, עינויה של שרה מעוגן בתרבות ובחוקים השולטים באזור מגוריהם. כך עולה מחוק ח'מורבי, המתייחס לגבירה עקרה, שנתנה את שפחתה לבעלה, בשביל שזו תלד לו ילדים. לאחר ששפחה זו ילדה, ביקשה לעצמה מעמד זהה כשל גבירתה. החוק מתיר לגבירה לחזור ולהעמיד את שפחתה במקומה כאשר השפחות, למעט היכולת למכרה, שאבדה לה. שרי מתנהגת על פי הנורמות המקובלות בסביבתה, אולם בניגוד לחוק זה, א-להי ישראל נחלץ לעזרת החלש והמעונה, גם אם הוא עבד או שפחה, או בלשונה של הגר, על פי המדרש: "אתה אל ראי - אמר רבי אייבו: אתה הוא רואה עלבון של עלובין" (ב"ר, פ"ר מ"ה, ט).]

ניתן אם כן לסכם את שני הסיפורים תוך התמקדות במעמדו של ישמעאל. בזכות עינוי הגר, בריחתה והתגלות המלאך, זוכה הגר (ובנה) בברכה הנאמרת לה, כדמות עצמאית העומדת מול הקב"ה, ואשר מקבלת, כגמול על סיבלה, הבטחת זרע (וברובד מסוים גם ארץ) מאת ה'. במקביל לכך, מתברך ישמעאל פעם נוספת, ערב גירושו מבית אברהם. אך ברכה זו אינה קשורה בו אישית, אלא היא באה לו מתוקף היותו זרע אברהם. כל זרע אברהם שיידחה ביום מן הימים, כדוגמת לוט ועשו, מתברך בזכות אביו אברהם, גם אם הוא אינו ראוי לה. בהקשר זה מתברך ישמעאל "כי זרעך הוא".

לברכה, אך רק מתוקף היותו זרע אברהם, וממילא לברכה מצומצמת יותר.

אותן נימות אישיות הקשורות בהגר שפגשנו בסיפור הקודם, נעדרות בסיפור הגירוש: ישמעאל אינו מכונה בשמו אלא רק בשם אותו דבר שהוא מייצג - "בן" אברהם או הגר; "נער" וכד'. בסיפור זה הוא ילד "ללא שם"; המלאך ניגלה אליה בחזון נבואי "מן השמים", ללא היחס האישי שהתלווה למפגש בסיפור הבריחה. לכן, מופיע בסיפור זה שם "א-להים", השם הכללי המבטא את ההנהגה הכללית והעקרונית. השתלשלות המאורעות כפי שצריכים ותוכננו מראש להשתלשל.

לאור זאת ניתן להבין הבדל נוסף שבין שני הסיפורים: בסיפור הבריחה, הברכה היא על ריבוי זרע הגר ("ארבה הרבה..."). בסיפור הגירוש הדגש הוא על הצד הלאומי שייצא מישמעאל - "כי לגוי אשימנו". שוב דומני עולה המתח שבין חשיבה במינוחים לאומיים כלליים, לבין בשורה משמחת לאשה שליבה נפל עליה.

במילים אחרות ניתן לומר, כי ההבדל שבין שתי הפרשיות הוא ההבדל במעמדו של ישמעאל (והגר). בסיפור הראשון (בריחה), הסיפור האישי, ניצבת הגר מול הקב"ה וזוכה בברכה בזכות עצמה (בהמשך נתייחס לסיבת בזיכה זו), ואילו בסיפור השני (גירוש) מתבצע המהלך הא-להי המקורי, המתוכנן מימי קדם; כזכור, עוד לפני לידת יצחק, התבשר אברהם שלא ישמעאל ימשיך את הברית עם ה' כי אם יצחק (בראשית י"ז, יט-כא):

יט וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים אֲבֵל שָׂרָה אִשְׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵן וְקָרָאתָ אֶת-שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמַתִי אֶת-בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזָרְעוֹ אַחֲרָיו. כ וְלִישְׁמַעֲאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בְרַכְתִּי אֹתוֹ וְהַפְרִיתִי אֹתוֹ וְהַרְבִּיתִי אֹתוֹ בְּמֵאד מְאֹד שָׁנִים-עֶשְׂרִי נְשִׂאִים יוֹלִיד וְנָתַתִּיו לְגוֹי גָדוֹל. כא וְאֶת-בְּרִיתִי אֲקִים אֶת-יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֶרֶת.

ובסיפור גירוש הנצחי של הגר, מתקיים מהלך א-להי זה, ונותרת הדרך פנויה לבן הנבחר - יצחק.

בשל הבדל זה, מוקד הסיפור משתנה משרי לאברהם. באברהם בחר ה' להיות לאב האומה שתישא את ערכי ה' בעולם - "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחרינו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (י"ח, יט). ממילא, כשהסיפור עוסק באותה הנהגה א-להית מתוכננת מראש, אשר מבקשת לנפות מבניו אחרינו, עד לתקומת אותם בנים נבחרים, שירתמו "לעשות צדקה

על פי דברים אלו, יש במעמדו של ישמעאל תוספת שלא מצאנוה אצל שאר הנדחים, שהרי ניצב הוא מול ה' גם כאישיות עצמאית וכזו הוא זכה לברכה. ואכן, כשבדקים את מקום מושבו של ישמעאל מזדקר הפער שבין ישמעאל לשאר הנדחים והמגורשים.

כפי שראינו בתחילת השיעור, בדרך כלל המגורשים גורשו מזרחה, ואלו שנדחו עברו לשבת בעבר הירדן המזרחי. בניגוד לכל אלו, ניצב ישמעאל שמפר מהלך קבוע זה. הוא אינו מתיישב מצדה המזרחי של הארץ, אלא דווקא בדרומה (בראשית כ"א, כ-כא):

"ויהי א-להים את הנער ויגדל וישב במדבר ויהי רבה קשת. וישב במדבר פארן"

ההרב גרוסמן מציע שההבדל נעוץ במעמדו המיוחד של ישמעאל. מחד הוא נדחה כשאר הנדחים, וכזה ראוי הוא לברכה רק מתוקף היותו זרע אברהם. במובן זה אמור הוא אמנם לשבת בצד המזרחי של הארץ. אך במקביל זכה הוא לברכה עצמאית, ה' "בחר" גם בו, ולכן אסור לו שישב עם שאר הנדחים. על כן, יוצא הוא מגבולותיה הברורים של ארץ כנען, אך אינו פונה מזרחה.

לסיכום, באותם האלמנטים הספרותיים בהם השתמש הכתוב לשתי בשורות הבן שנאמרו לאברהם ושרה: פעם אחת בשם א-להים, בחזון נבואי לאברהם, כבן שימשיך את תהליך הבחירה ההסטורית; ופעם נוספת בשם הו"ה, בפגישה אישית של מלאכים בו הם בישרו שלשרה יולד בן, כפיצוי על הכנסת האורחים), משתמש הכתוב גם בהבדלה הברורה שבין שני סיפורי הגר וישמעאל (בריחת הגר וגירוש הגר), כאשר בסיפור בריחת הגר הדגש הוא ההיבט המוסרי בו הגר וישמעאל זוכים לברכה כגמול מוסרי על העינוי, ובסיפור גירוש הגר שנאמר בשם אלקים ישמעאל מתברך אך רק כמי ששייך לזרע אברהם ונדחה ממנו, ברכה הקשורה לתהליך הסטורי המתוכנן ע"י הקב"ה שבו רק יצחק ימשיך את זרע אברהם הנבחר לעבודת ה'.